

ИЛМ ВА ИРФОН АҲЛИ ЙЎЛБОШЧИСИ

Иброҳимжон Йўлдошев,
Низомий номидаги Ўзбекистон Миллий педагогика университети
“Ўзбек тили ва уни ўқитиш методикаси” кафедраси мудири

Аннотация. Мақолада ўзбек халқининг мутафаккир шоири Алишер Навоий ҳақида унинг замондоши, шогирди Хондамирнинг ёзиб қолдирган хотиралари ҳақида фикр юритилади. Устоз ва шогирд муносабатлари ҳар икки буюк шахс намунасида ёритиб берилган.

Калит сўзлар: Алишер Навоий, адабий тил асосчиси, Навоий мероси, Хондамир, форсча манбалар, ўзбек адабиёти тарихи

Буюк ўзбек шоири ва мутафаккири, давлат ва жамоат арбоби, ўзбек адабий тилининг асосчиси, ғазал мулкининг султони Алишер Навоий ҳақида ўз замонидан буён кўплаб олиму фузалолар, тадқиқотчилар ёзиб келишади. Алишер Навоийнинг ҳаёти ва ижоди шунчалик бебаҳо хазинаки, ҳар қанча ёзсак, айтсак ҳам адо бўлмайди, унинг янги-янги қирралари очилаверади. Бу буюк инсон ҳаёти ҳам, ижоди ҳам ҳар доим башарият учун намуна бўлиб келди. Муҳтарам Президентимиз Шавкат Мирзиёев таъбири билан айтганда “Навоийни англаш – ўзликни англашдир”. Ушбу айтилганларнинг замирида чуқур маъно мужассамдир. Навоийни англаш, тушуниш воситасида биз ўзлигимизни англаймиз. Лекин ҳаммамиз ҳам айна шу ҳақиқатнинг мағзини чуқур англаб еттишимизми? Нима учун шундай дейилишини ҳеч ўйлаб кўрганмизми?

“Хирот ва Самарқанд ... Самарқанд ва Хирот ... Бу шаҳарлар шунчаки Алишер Навоий ҳаёт кечирган, фаолият юритган шаҳарлар эмас, балки Навоий оламига, у яшаган мозийга гувоҳлик бера олиш ҳуқуқига эга бўлган муаззам шаҳарлардир”¹. Дарҳақиқат, ўзбек маданий ҳаётида айна шу икки шаҳар муайян даврларда ўзига хос аҳамият ўйнаган. Айниқса, Темурийлар даврида бу янада яққол кўзга ташланади. Бу даврда илм-фан, таълим, маданият, санъат, хунармандчилик, меъморлик, зироатчилик каби соҳалар кенг такомил топди. Ҳануз аجدодларимиз эришган буюк ютуқлардан бугун ҳам ҳар биримиз фахрланамиз, ғурурланамиз.

Албатта, Навоий мавзуси ўтган 580 йиллик давр мобайнида замона тарихчи ва тазкирачилари асарларида кўплаб марта қаламга олинди. Улар орасида Хондамир қаламига мансуб “Макорим ул-ахлоқ” тамоман Навоий ҳаёти ва ижодига бағишланган биринчи асар сифатида ўзига хос аҳамиятга эгадир. Маълумки, Хондамир Навоий билан замондош бўлиб, бевосита унинг ғамхўрлиги ва донишманд раҳбарлиги остида тарбия топди, улғайди. Навоий билан боғлиқ кўп воқеаларнинг, хусусан, Навоий замондошларининг буюк Алишерга муносабатларининг ва берган баҳоларининг жонли шохиди бўлди. Ўзбекистон Қаҳрамони, профессор Суйима Ғаниева “Макорим ул-ахлоқ”нинг 2015 йил Ғафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйида чоп қилинган нашрига ёзган кириш сўзида қуйидагиларни баён этади: “1981 йилда афғонистонлик адабиётшунос, шоир Абдулғаффор Баёний “Макорим ул-ахлоқ”нинг тўлиқ матнини Кобулда Ахборот ва маданият вазири Мажид Сарбаландийнинг қисқача сўзбошиси билан нашр қилди. Китоб 241 саҳифадан иборат. Унда Хондамир асари тўлиқ босилган бўлиб, Баёний Хондамирнинг таржимаи ҳоли, асарлари тўғрисида алоҳида боблар тарзида мақолалар берган.

¹ Йўлдошев И. Ҳимматнинг қиммати. –Тошкент: Фан зиёси, 2021. –Б.152.

Хондамирнинг отаси Хожа Ҳумомиддин ибн Бурҳониддин Ҳиравий, онаси машҳур тарихчи Мирхонднинг қизи бўлган. Хондамир Мирхонд тарбиясида улғайган. Кейин Навоий ҳузурида бўлиб, унинг катта кутубхонасида хизмат қилган. Бадиуззамоннинг вазири ҳам бўлган. У олимни “Ҳабиб ус-сияр” номли асар ёзишга ундаган.

Мамлакатда бошланган талотўплар туфайли Хондамир 1528 йилда Ҳиндистонга кетади. Етти ой йўл азобини чекиб, Аграга етишади. “Ҳашт беҳишт” боғида Бобур билан учрашади. Бобур вафотидан кейин Ҳумоюннинг мулозими бўлади. “Қонуни Ҳумоюнӣ” асарини ёзиб, “Амир ул-муаррихин” (“Тарихчилар амири”) даражасига эришади.

Хондамир 942 (1535-1536) йилда Дехлида вафот этади. Унинг васиятига кўра, Дехли яқинидаги Низомиддин Авлиё ва Хусрав Дехлавий қабрлари ёнига дафн қиладилар. Хондамирнинг ўғиллари ҳақида Британия музейи кўлёзмалари каталоги муаллифи шарқшунос Чарльз Ръе ёзган: “Хондамирнинг ўғли Акбарнинг замондоши бўлиб, унинг саройида хизмат қилган. Акбар унга “Хонӣ” тахаллусини берган. У Саййид Абдуллоҳхон номи билан машҳур бўлган ва 996/1588 йили Кашмир вилоятида вафот этган”. Эрон олими Саид Нафисӣ “Дастур ул-вузаро” сўзбошисида ёзишича, Хондамирнинг Мирмахмуд деган ўғли отаси вафотидан сўнг Ҳиндистондан Ҳиротга қайтиб келган ёки отаси билан Ҳиндистонга бормаган. У Шох Исмоил ва Шох Таҳмосблар ҳақида китоб ёзгани маълум бўладики, у отаси вафотидан 15 йил кейин ҳам ҳаёт бўлади.

Икки оғиз Абдулғаффор Баёний тўғрисида. У 1952 йили Мулло Абдурахмон оиласида туғилган. 1972 йили Кобул университетининг адабиёт факультетига ўқишга кирган. Кейин радио, телевидение, матбуот, маданият вазирлигида хизмат қилган, ҳатто Сарипул шаҳри ҳокими ҳам бўлган. 1998 йили Баёний Тожикистонга кетишга мажбур бўлади. У ерда лицей ташкил

қилиб, турмуш ўртоғи Ойхон билан дарс беради. 2000 йилнинг ёзида Баёний Душанбе шаҳрида вафот этади.

“Мақорим ул-ахлоқ”нинг тўлиқ матни ва асардаги мулоҳазалар, изоҳлар ва талқинлар Баёнийдан бизга қолган ажиб бир ёдгорликдир. Мазкур китобни форс тилидан ўзбек тилига тўлиқ таржимасини Комилжон Раҳимов амалга оширди. Хондамир ўз асарини “Мақорим ул-ахлоқ” деб атаганда, бу ибора Пайғамбаримиз таърифида айтилганини назарда тутган дейиш мумкин. Зеро, Хондамир Алишер Навоий сиймосида, ҳаёти, фаолияти, ижодида покликни ҳис қилган, эътиқодини эъзозлаган”².

Кўриб ўтганимиздек, Хондамир умрининг асосий давларини Алишер Навоий ҳамда Бобурийлар даврасида ўтказган. Демак, Хондамир ҳар икки буюк инсоннинг ҳаёти ва ижодини бевосита шоҳиди бўлган. Хондамир ёзиб қолдирган мерос улуғ аجدодларимиз тарихини ўрганишда жуда муҳим манба бўлиб хизмат қилади. Шу боис Алишер Навоий ҳаёти ва ижодига бефарқ бўлмаган ҳар бир инсон “Мақорим ул-ахлоқ”ни ўқиб чиқиши катта наф келтиришига ишонамиз. Хондамир “Мақорим ул-ахлоқ”нинг³ “Дебоча”сида Яратганга ҳамду санолардан сўнгра буюк Навоийга таъриф бериб, асарнинг яратилиши ҳақида қуйидагиларни битади: “... ўткир кўзли эгаларига махфий ва яширин қолмасинки, шараф ва улуғлик осмонининг офтоби, олам раҳнамосининг хизматкори, энг яхши хулқларни ўзида мужассам этувчи, Раҳмоннинг раҳмат оятлари тажассуми, жаноби Субҳон иноятлари нурлари жилвагоҳи, илм ва ирфон аҳли йўлбошчиси, ҳақиқат ва эътиқод аҳли қибласи, ҳоқон давлатининг ишонгани, ҳазрати султоннинг яқин кишиси, “фақр (лик)да бою саховатда ботир бўлиб чикди)”, деган гапга мувофиқ келувчи

² Ғиёсиддин Хондамир. Мақорим ул-ахлоқ. – Тошкент: Ғ.Ғулом номидаги НМИУ, 2015. –Б.3-4.

³ Парчалар қуйидаги манбадан олинди: Ғиёсиддин Хондамир. Мақорим ул-ахлоқ. – Тошкент: Ғ.Ғулом номидаги НМИУ, 2015. –206 б.; Хондамир. Мақоримул-ахлоқ (яхши хулқлар). – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги Бадиий адабиёт нашриёти, 1967. -136 б.

олий ҳазрат Низом ул-ҳақ ва-л-ҳақиқат ва-д-дунё ва-д-дин Амир Алишернинг (Аллоҳ таоло унинг руҳини шод қилсин ва сиддиқлар орасида унинг файзу футуҳини кўпайтирсин) иноят нури ва меҳр-муҳаббат куёши фақир банда ва кичик зарра бўлмиш Хондамир тахаллуси билан машҳур бўлган камина Гиёсиддин ибн Ҳумомиддин (Аллоҳ таоло унинг аҳволини яхшиласин ва унинг эзгу мақсад ва ишларига нажот берсин) бошида тобланди. [Бу фақир банданинг] мавжудлик ниҳоли болалик чоғларидан йигитлик даврининг охирларига қадар ул Ҳазратнинг лутфу эҳсон ариғи ёқасида униб-ўсди. “Неъмат бергувчига шукр қилмоқ вожибдир” нақлидан келиб чиққан ҳолда, унинг берган чексиз неъматларидан айримларининг шукрини адо қилишнинг уддасидан чиқиш учун қандай хизматга бел боғласам экан, деган фикр ҳамиша кўнгилдан ўтар ва хаёлда чарх урарди. Ахийри ақл муршиди рух қулоғига айтдики, эзгу ишларни қилувчи бу Амирнинг катта ишлари ва қаҳрамонликлари шухрати, хизматлари ва шарафли ишлари овозаси бутун дунёга тарқалган, барча юртлар ва гўшаларгача бориб етган, турли халқлар орасида тилдан тилга кўчиб, оғиздан оғизга ўтиб юрган, “Уларнинг юзларида неъматларнинг тароватини танирсиз (кўрурсиз)”⁴ [ояти]га кўра Олий Махдум нурлари нуроний пешанасида жилваланиб турган ҳамда “Уларнинг юзларида сажда асоратидан қолган излар бордир”⁵ [ояти]га кўра буюклик ва улуғлик белгилари саодатли чеҳрасида намоён бўлиб турган бўлса-да,

Қитъа:

Сенинг мадҳингда сўз айтишдан мақсад шуки,

Санъат аҳли орасида биз ҳам муваффақиятга эришайлик.

⁴ Қуръони карим, “Мутаффиғун” сураси, 24-оят.

⁵ Қуръону карим. “Фатҳ” сураси, 29-оят.

Йўкса, [шусиз ҳам] қуёшнинг фазилатлари барчага
маълум,

Гўзал чехрага пардознинг нима ҳожати бор?

Хондамир Алишер Навоийнинг бутун умрини халқ дарди билан яшашга бахшида этганлигини, ўз халқи учун қилган хизматларини ўз кўзлари билан кўриб улғаяди. Саховатпешалик, инсонпарварлик, бағрикенглик борасида Навоий олиб борган муборак ишлардан бағоят хайратга тушади ва бундай улуғ инсон ҳақида бирор асар ёзмасликни ўзига айб деб билади. Натижада ушбу “Макорим ул-ахлоқ” яратилади. Бу ҳақда Хондамир шундай дейди: Бу **омадли ва саодатли Амир**нинг фазилатлари, олижаноб хулқлари ва чиройли одобларидан бир қисминигина ҳикоя қиладиган бир неча боб ёзилса ва унда унинг ажойиб сийратлари, мақтовга сазовор хулқ-атворлари, бошқаларда кам учрайдиган ҳолатлари ва кайфиятлари, қизиқ ва ғаройиб ишлари, сеҳрли истеъдоди хусусиятлари ва нозик ибораларни қоғозга туширадиган қалами ҳосилалари шарҳланса, [қилинган] яхшиликларни билиш, қадрлаш ва унинг ҳаққини адо этиш каби вожиб амалларнинг бир дақиқасини бўлса-да, бажара олган ҳамда тўғри йўл кўрсатувчи олий ҳазрат томонидан берилган неъматларга шукр қилишнинг озгина бўлса-да, уддасидан чиқа олган бўлардинг. Зеро, бу иш қиёматга қадар бўлган даврда ва қиёмат чоғида ҳам ул ҳазратнинг мақтовга сазовор амаллари ва маъқул ишлари тўғрисида эслатмалар замона китоблари ҳамда даврон варақларида мангу қолишига сабаб бўлади.

Мисра:

Яхши номни иккинчи умр демиш улуғлар.

Шундан келиб чиққан ҳолда, санъат улуғлиги осмони қуёшига сано ўқишдан бошқа ҳунарим бўлмаган мен банда

Байт:

**Мақташдан бошқа бирор ҳунарим йўқ,
Дуодан бошқа бирор яхши нарса тополмадим.**

Кўнглимдагиларни ёзишга киришдим ва ёзганларимни муқаддима, ўн мақсад ва хотима шаклида тартиб бериб, уни “Макорим ул-ахлоқ” деб номладим”⁶.

Қаранг: биз бугун буюк Навоийга нисбат беришда беш-олти таърифдан нарига ўта олмаймиз. Хондамирнинг Алишер Навоийга ҳурмати шу қадар чексиз бўлганки, асарнинг Навоийга тегишли қисмида ёки унинг номини тилга олишда унга нисбатан қирққа яқин турли сифатлардан фойдаланади. Биз ўрганиб чиққан кичик ҳажмдаги парчанинг ўзида Навоий шахсига нисбатан айтилган қуйидаги қирққа яқин таърифу тавсифни кўрамиз: **шараф ва улуғлик осмонининг офтоби, олам раҳнамосининг хизматкори, энг яхши хулқларни ўзида мужассам этувчи, Раҳмоннинг раҳмат оятлари тажассуми, жаноби Субҳон иноятлари нурлари жилвагоҳи, илм ва ирфон аҳли йўлбошчиси, ҳақиқат ва эътиқод аҳли қибласи, ҳоқон давлатининг ишонгани, ҳазрати султоннинг яқин кишиси, “фақр (лик)да бою саховатда ботир бўлиб чиқди)”, деган гапга мувофиқ келувчи олий ҳазрат Низом ул-ҳақ ва-л-ҳақиқат ва-д-дунё ва-д-дин Амир Алишер, эзгу ишларни қилувчи бу Амир, омадли ва саодатли Амир, олижаноб хулқ ва чиройли одоб соҳиби, олиймақом Амир, дунёнинг ҳалол ва пок кишиси, ўзидан баракатлар сочгувчи зот, раҳмдил ва кечиргувчи бўлган Зот марҳаматлари жилвагоҳи ва ҳазрати султоннинг яқин**

⁶ Ғиёсиддин Хондамир. Макорим ул-ахлоқ. – Тошкент: Ғ.Ғулом номидаги НМИУ, 2015. –Б. 8-10.

кишиси, Ҳазрати султоннинг яқин кишиси ҳисобланган ул олий ҳазрат, доно Амир, олийжаноб Амир, ҳамиша унга омад ва ғалаба ёр бўлган Амир, Раҳмдилликни ўзига одат қилиб олган бу Амир, ул олий ҳазрат, хидоят насабли Амир, шоҳлик белгиларига эга бўлган Амир, тадбирли ва доно Амир, шоҳ сифатли Амир, юқори мансабли Амир, ушбу саодатли Амир, мақталган хислатларга эга бўлган Амир, юқори мартабали ушбу Амир гавҳарлар сочувчи тиллари билан, Ҳазрати султоннинг яқин кишиси, олий насабли Амир, Ҳазрати султоннинг яқин кишиси, олий насабли Амир, дунё улуғларининг таянчи ва пушти паноҳи бўлган ул ҳазрат, мақталган хислатлар соҳиби бўлган бу Амир, кенг феълли Амир, саховат ва қарам манбаи бўлган ул ҳазрат, юқори мансабли Амир, салобат ва виқорга эга бўлган бу Амир, саховатли Амир, қалби денгиздай кенг бўлган бу Амир, саодатли Амир ва ҳ.з.

Ана, устозга эҳтиромнинг яққол намунаси! Ҳар қанча ўрнак олсак арзийди. Бизнингча, ҳеч ким ўз устозига нисбатан бунчалик кўп таърифу тавсиф бермаган бўлса керак.

Хондамир Навоийдан кўп мурувват ва яхшиликлар кўради. Навоий уни дастлаб ўзининг катта кутубхонасига китобдор, яъни кутубхоначи қилиб хизматга олади. Кейинчалик айни шу муаззам кутубхонанинг мудирини бўлиб фаолият кўрсатади. Манбаларда ёзилишича, Навоийнинг шахсий кутубхонаси ўша давр нуқтаи назаридан жуда катта ва қимматли манбаларга бой бўлган. Чунки ўз даврининг етук билимдони бўлган шахснинг кутубхонаси бошқача бўлиши ҳам мумкин эмас. Энди тасаввур қилинг: ана шундай манбаларга бой кутубхонага тушиб қолган билимга чанқоқ Хондамирнинг қувончини. Хондамир учун бу катта маънавий хазина эди. Навоий даргоҳида меҳнат қилиш асносида Хондамир замонасининг жуда

кўплаб буюк инсонлари – олимлар, адабиётшунослар билан танишди, улар билан шахсан тарихий воқеалар борасида суҳбатлар курди, буларнинг натижасида ўзи учун жуда катта маълумотлар тўплади. Бундай кулай ижодий муҳит таъсирида Хондамирнинг илмий тафаккури янада бойиди, келажак авлод учун ишонарли тарихий маълумотларни етказа олиш имкониятини вужудга келтирди. Ушбу имкониятларнинг махсули ўлароқ Хондамирдан катта ижодий мерос бўлиб у даврга оид фан арбоблари (тарихчилар, математика, фалсафа, физика, астрономия, тиббиёт, фақиҳ – дин илми билимдонлари, шунингдек, муҳаддис, диншунос кабилар) ҳамда адабиёт намояндалари, шеърят (рубойи, ғазал, қасида, маснавий, татаббу, муаммо) ижодкорлари, Марказий Осиё ва Шимолий Ҳиндистондаги XV-XVI асрларда такомил топган насрий баён ижодкорларининг ҳаёти ва фаолиятлари ҳақидаги қимматли асарлар қолди. Шунингдек, Хондамир томонидан ёзиб қолдирилган илмий-адабий мерос ўша даврларда ижод қилган санъат аҳли (хаттотлар, рассомлар, хонанда ва созандалар) ва уларнинг дунё маданияти ривожига қўшган ҳиссалари ҳақидаги жуда муҳим маълумотларни баён этиб келади. Дунё маданиятининг дурдоналари саналмиш иншоотларнинг [уқув юртлари (мадрасалар), хонақоҳ (шайхлар, дарвишлар зикру самоъ қиладиган жой, мачит), работ (карвонсарой; йўловчилар қўниши усун қурилган бино, мусофирхона; бекат), лангар (йўловчилар қўниб ўтадиган жой; камбағал етим-есирга овқат бериладиган жой, ғарибхона), шифохона, хаммом, кўприк, боғу роғлар кабилар] барпо этилиши билан боғлиқ далилий ашёлар ҳануз илм аҳли учун ишонарли маълумотлар манбаси бўлиб келмоқда.

Манбаларга кўра, Хондамир яшаган даврларда мадрасалардаги таълим сифати ва даражаси юқори бўлган. Мадрасаларда юксак малака соҳиби бўлган устозлар – мударрислар дарс берган. Алоҳида таъкидлаш лозимки, ўша даврдаги таълим тизими ва сифатининг бу қадар юксак

даражада бўлишида кутубхоналарнинг ўрни бекиёс бўлган. Чунки, оддий халқ ўзи хоҳлаган китобни китоб дўконларидан сотиб олишга ҳар доим ҳам имконияти бўлавермаган. Қолаверса, исталган китобни саҳҳофлик дўконидан топиш ҳам муаммо бўлган. Шу боис мадрасаларда ташкил этилган махсус кутубхоналар толиблар учун айти муддао бўлган. Китобдорлик – кутубхоначилик касби жуда қадрланган, эл-юрт олдида катта ҳурматга эга бўлган. Айтилганидек, Хондамир ҳам Навоий кутубхонасининг китобдори бўлиб хизмат қилган.

Баъзи китобхонларимиз учун Хондамирнинг бобоси Мирхонд ҳақида қисқа маълумот бериб кетсак, бизнингча, маъқул бўлади деб ўйлаймиз.

Хондамирнинг тарих илми борасидаги қизиқиши унинг онаси томонидан бобоси, яъни онасининг отаси, машҳур тарихчи олим, жаҳон тарихи билимдони Мирхонддан (1433 – 1498) ўтган. “Мирхонд Султон Ҳусайн Мирзо Бойқаро ва унинг донишманд вазири Амир Алишер Навоийнинг замондоши бўлган. Отаси Саййид Бурҳониддин Ховандшоҳ Балхдан Ҳиротга кўчиб келган. Бироқ умрининг охирларида яна қайтиб Балхга кетган ва ўша ерда вафот этган. Балхдаги Шайх Султон Аҳмад Хузравия мақбарасига дафн этилган.

Хондамирнинг Алишер Навоий ҳақида маълумот берилган иккинчи асари “Хулосат ул-ахбор” (“Хулосат ул-ахбор фи баён ул-ахвол ул-ахёр”) деб номланган. Ушбу асарнинг “Ҳидоятли Амирнинг айёми давлатида доруссалтана Ҳиротда истиқомат қилган ва ҳозирда, яъни 905 (1499 – 1500) йили Тангри Таолонинг ҳукми билан дунёнинг меҳнат саройидан жаннатга кўчган уламо, машоих ва фузалодан баъзиларининг зикри” деб номланган бўлимида бобоси Мирхонд ҳақида қуйидаги қимматли маълумотларни ёзиб қолдиради (ушбу манба жуда нодир бўлганлиги боис уни тўлалигича

келтиришни маъқул топдик): “Махдум⁷ бобомиз жаноб Хованд Муҳаммад ... Йигитлик чоғларида тамом ва шубҳасиз тиришқоқлик билан турли билимларни ўрганди ва зарур фазилатларни камолотга етказди, тангрининг ёрдами ва подшоҳнинг чексиз лутфу карами билан қисқа вақт ичида илмда давр фозилларидан ўзиб кетди. Ўша вақтларда кўпроқ тарих илмини ўрганди ва дунё аҳволи ва нишоналарини⁸ таҳқиқ⁹ қилишга тутинди. Муаттар хотирини тез фурсат ичида бу фанни эгаллашдан фориг қилди, аммо табиатининг имкони ва маишат аҳли билан кўп қўшилмасликлиги туфайли аввалида китоб ёки иншо ёзишга эътибор қилмади, дарс бериш ҳам асло унинг равшан хотирида порламади. Бу аҳвол бедор бахтнинг йўллаши, балки хазрати парвардигорнинг соф инояти билан ул умидлар ва омонлик қибласининг, яъни олижаноб султон хазратлари яқин дўстининг оstonасига боргунча ҳамда унинг турли сийлашлари, марҳамат, илтифот ва мурувватларини топгунларича давом этди. Шундан кейин хисравнишон амир Алишер Халосия хонақоҳида ўзининг хузур-ҳаловати учун ажратилган хонани ул жанобга бериб, “Равзат ус-сафо”ни ёзишни буюрди.

Жаноб бобом иззат ва баракот эгасининг қўллаб-қувватлаши ҳамда ҳидоят ҳислари амир Алишернинг хайрихоҳлигига таяниб, ўша қимматли китобни ёзишга тиришиб ҳаракат қилди ва қисқа вақт ичида бу етти иқлимда тенги йўқ фойдали китобнинг олти давтарини (жилдини) ёзиб тамомлади... “Равзат ус-сафо”нинг еттинчи дафтари мамлакатда содир бўлган воқеалар ва тенги йўқ соҳибқирон билан юз берган аҳвол туфайли тамом бўлмай мусаввада¹⁰ ҳолида қолиб кетган эди. Қатъий ва содиқ ишонч шулки, агар

⁷ Махдум – хизмат этилган киши, улуғ зот, мартабали киши.

⁸ Нишона – эсдалик, ёдгорлик, хотира.

⁹ Таҳқиқ – бирор нарсанинг ҳақиқатини излаш, текшириб кўриш, ҳақиқат қилиш.

¹⁰ Мусаввада – қоралама (ҳали оққа кўчирилмаган).

тангри қўллаб-қувватласа ва ўша мусаввада қўлга тушгундай бўлса, бу фақир банда уни тамомлаш йўлини тутати.

Қисқаси, жаноби мухлиснавоз амир жаноби махдум бобомни ўша китобни ёзиш вақтида ҳам, ундан кейин ҳам иззат-ҳурмат қилди, қимматли инъомлар билан сийлади ва сарфароз қилди¹¹. Табиати ул жаноб (Мирхонд)нинг табиатидан устун бўлгани учун олиҳазрат амир Алишер унинг сўзларини тингларда ва ҳазиломуз ва мутоибали гапларни муборақбаён тилларига олардилар.

Жаноб бобом ҳаётининг сўнгги йилларида танҳоликка майл қилди ва ўзини халқдан тортиб, бир йил муддат ичида Гозургоҳ манзилида туриб қолдилар ва тамоми вақтини охират саодатини касб этишга сарфладилар ва 902 йилнинг рамазон (1497 йил май) ойида зот шарифлари истиско¹² касалига мубтало бўлиб, шаҳарга қўчиб келдилар, лекин жон олувчи бу касаллик кун сайин балки соат сайин кучайиб борди ва 903 йил зулқаъда ойининг иккинчисида (1498 йил 23 июнда) унинг пок руҳи бадан қафасини синдириб, жаннат боғи сари парвоз қилди... Олиҳазрат султон ҳазратларининг яқин дўсти мусибат чеккан бу бандага мурувват ва шафқат кўрсатиб, шу қадар кўп иноят ва илтифотлар қилдики, ўша олий остонанинг мулозими бўлишликни ифтихор ва қувонч сармояси қилиб олдим ва ўша саодат ошёналик остона хизматини дунёвий ҳаётнинг сабаби ҳамда охират мақсудига етишув воситаси деб билиб, ўзга ишга қўл урмадим...”¹³.

Худди шу сингари Хондамир бобоси ҳақида “Макорим ул-ахлоқ” асарида ҳам тўхталиб ўтади: “Мирхонд фазлу хунар, нақлий ва ақлий илмлар ҳамда тарихнависликда юксак даражаларга етган бўлиб, юқорида таъкидлаб

¹¹ Сарфароз этмак (қилмоқ) – юксалтирмоқ, шодлантирмоқ.

¹² Истиско – қоринга сув йиғилиш касаллиги (русчада – водянка дейилади).

¹³ Хондамир. “Хулосат ул-ахбор”// Навоий замондошлари хотирасида. Б.Аҳмедов таржимаси. – Тошкент: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1985. –Б. 67-68.

ўтганимиздек, олти жалддан иборат бўлган “Равзат ус-сафо” унинг қаламига мансубдир. Тарихчи ушбу асарини Амир Алишер Навоийнинг илтимосига биноан ёзган, бироқ асарни охирига етказишга улгурмаган. Хондамирнинг ёзишича, Мирхонд “Равзат ус-сафо”нинг олтинчи жилдини ёзаётган чоғида (ҳижрий-қамарий) 902 йилнинг рамазон (милодий 1497 йилнинг май) ойида касалликка чалинган. У мазкур асарнинг олтинчи жилдини касал ҳолида ёзиб тугатган. Ҳали унинг еттинчи жилдини бошлашга улгурмасдан туриб, (ҳижрий-қамарий) 903 йил зулҳижжа ойининг иккинчи (милодий 1498 йил июль ойининг йигирма иккинчи) кунида дунёдан кўз юмган. ... “Шайх Баҳоуддин Умар Чағора” мақбарасига дафн этилган. Хоки Шайх Умарнинг қабри ёнида”¹⁴. Ҳар икки асардаги буюк тарихчи Мирхонд ҳақидаги маълумотлар бугун биз учун жуда ҳам бебаҳодир. Берилган маълумотларнинг қиммати шундаки, бу тарихий ҳақиқатлар тахминий фикрларга асосланмаган, балки ўша шахслар билан бир замонда ва бир муҳитда яшаган инсон – беназир тарихчи Хондамир томонидан ёзиб қолдирилган. “Хулосат ул-ахбор”да Навоий ҳаёти билан боғлиқ яна бир муҳим жиҳат Хондамир томонидан эътироф этиб кетилади, яъни Алишер Навоий Мирхонд томонидан “Равзат ус-сафо”ни ёзилиши учун ўзининг “Халосия” хонақоҳидаги ўзининг ҳузур-ҳаловати учун ажратилган махсус жиҳозланган хонани ул жаноб (Мирхонд)га беради. Кўринадик, Навоий илм ва ижод аҳли учун ижод унумли меҳнат қила олишлари учун барча имкониятларни яратиб берган. Ушбу ҳолатлар ҳам Навоийнинг саховатпешалик борасида беназир эканлигидан бир далилий ашёдир.

Шу ўринда икки оғиз Мирхонднинг “Равзат ус-сафо” асарида Алишер Навоий ҳаёти билан боғлиқ хусусга тўхталиб ўтсак. Кўриб ўтилганидек,

¹⁴ Гиёсиддин Хондамир. Макорим ул-ахлоқ. –Тошкент: Фафур Гулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2015. –Б. 181-182.

Мирхонд ҳам Алишер Навоий билан замондош бўлиб, “Равзат ус-сафо” Навоий буюртмаси асосида ёзилган. Мирхонд ўз асарида буюк Навоий билан боғлиқ қимматли маълумотларни бериб ўтади. Диққатга сазовор жойи шундаки, Мирхонд Навоийнинг ота томонидан бобоси, яъни Ғиёсиддин Кичкинанинг отаси ҳақидаги муҳим маълумотни бериб кетади. Мирхонд ёзади: “Доруссалтана Хирот ул ҳазрати Султон Ҳусайннинг келиши билан осмон корхонасининг ғайратини келтирадиган бўлган кунлари равшан кўнгил, улуғ фозилларнинг соҳиб ихтироси, саодат неъматларининг хос кишиси, соҳиб тадбирлик амир, давлату диннинг низоми амир Алишер мирзо Султон Аҳмад ўрдусидан чиқиб, олий ҳазрат Султон Ҳусайн мулозаматида биринчи бўлиб юзланди ва турли-туман лутфу эҳсон билан сарфароз бўлиб¹⁵, жаҳонпаноҳ даргоҳининг хос кишилари қаторидан жой олди.

Амир Алишернинг ҳол сурати бунга қадар қисқа тарзда қуйидагича бўлди: ул офтоб диллик амирнинг улуғ ва саховатли бобоси аввал замон тақозосига кўра, амир Темур кўрагоннинг ўғли мирзо Умаршайх баҳодирнинг хос мулозимлари қаторидан жой олиб, эътибор қалами унинг бисот лавҳига кўкалтошлик даражасини ёзган эди. Ул жаноб амир Алишер болалик айёми ҳамда йигитлик ҳангомаси аввалида зафарнишон ҳоқон мулозаматида кун кечирди. Ул ҳазрат Султон Ҳусайн мирзо Абулқосим Бобур билан ҳамсуҳбат бўлган кезлари амир Алишер ҳам ул олий даражали подшоҳнинг мулозаматини ихтиёр қилди¹⁶.

Ушбу парчада Мирхонд Алишер Навоийнинг аждоди, болалик ҳамда ўсмирлик йиллари билан боғлиқ ҳақиқий ва ўта қимматли маълумотларни беради. Мирхонднинг ёзишича, Навоийнинг бобоси, яъни Ғиёсиддин Кичкинанинг отаси соҳибқирон Амир Темурнинг ўғли Умаршайх Мирзо

¹⁵ Сарфароз бўлмоқ — кимсанинг хизматида мушарраф бўлмоқ.

¹⁶ Мирхонд. “Равзат ус-сафо”//Навоий замондошлари хотирасида. Б.Аҳмедов таржимаси. — Тошкент: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1985. —Б.21.

билан кўкалтош¹⁷ бўлган ва у Умаршайх Мирзонинг энг ишонарли хос мулозимларидан бири бўлган. Мирхонд томонидан Алишер Навоий аждодлари ҳақида берилган ушбу маълумотлар, албатта, ишонарлидир. Маълумотларга кўра, Умаршайх Мирзо (1356-1394) соҳибқирон Амир Темурнинг иккинчи ўғли бўлиб, “Хондамирнинг “Ҳабиб ас-сияр” асарида ёзилишича, унинг онаси Тўлин оға (Тўмлун оғо)дир. Тарихчи Шарафиддин Али Яздийнинг (вафоти 1454) ёзишича, Умаршайх Мирзо ёшлигиданоқ ҳарбий ишларга иқтидори юксак бўлган. 1370 йили Амир Темурнинг амир Ҳусайн ибн Мусаллабга қарши олиб борган жангида 15 ёшли Умаршайх Мирзо алоҳида жанговарлик намунасини кўрсатган. Шунингдек, у Фарғонада мўғулларга қарши кўпгина жангларда иштирок қилган. Амир Темур кейинчалик Фарғона мулкини унга суюрғол қилган”¹⁸. Кўринадик, Навоийнинг бобоси Умаршайх Мирзо¹⁹ ҳукмдорлигида бўлган Фарғона вилояти яшаган ва Умаршайх Мирзо саройида юқори лавозимларда фаолият олиб борган. Ушбу тарихий маълумотдан келиб чиқадики, Навоийнинг ота томондан аждодлари Фарғона - Андижонда яшаган. Табиийки, Навоийнинг Фарғона вилояти ҳудудларида қариндош-уруғлари ҳам бўлган ва улар билан доимий ўзаро борди-келди алоқалари сақланиб қолган.

Ушбу тарихий маълумотлар кунимизга қадар кўп мунозараларга мавзу бўлиб келган Алишер Навоий асарлари тили масаласига ҳам ечиб топиб беради. Бу энди алоҳида бир мавзу.

¹⁷ Кўкалтош – сут эмишган, бир онани эмиб, қариндошлашган киши.

¹⁸ Файзиев Т., Муҳаммадхўжаева Н. Мовароуннаҳрда ҳукмронлик қилган Темурий шахзодалар. – Тошкент: Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 2002. –Б.4.

¹⁹ Султон Абу Саид Мирзо (1456-1494)нинг тўртинчи ўғлининг исми ҳам Умаршайх Мирзо бўлади. Ҳар иккиси ҳам Фарғона – Андижон вилоятларининг ҳукмдорлари бўлган. Бу ерда соҳибқирон Амир Темурнинг ўғли Умаршайх Мирзо ҳақида айтилмоқда.